

Лариса Нагорна

**ДОЛЯ ВЧЕНОГО:
НАДІЇ ТА РОЗЧАРУВАННЯ
СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО**

У статті висвітлюються історико-політичні погляди Степана Львовича Рудницького — українського географа, картографа, етнографа, публіциста, академіка ВУАН. Основна увага приділена роздумам вченого щодо ролі і місця національної ідеї в житті України та шляхів подолання трагічного роз'єднання двох її частин.

Ключові слова: *Степан Рудницький, географія України, національна ідея, націоналізм, українська державність.*

Історія української науки складається з десятків, якщо не сотень тисяч людських драм. Але навіть на цьому похмурому фоні доля академіка С. Рудницького вражає своїм трагізмом. Вчений із світовим ім'ям, дійсний член Географічного товариства у Відні, член-кореспондент Берлінського географічного товариства і багатьох інших наукових спілок, талановитий географ, історик, геолог, геофізик, політолог повернувся з еміграції на радянську Україну немов би для того, щоб за місяць до свого 60-річчя бути розстріляним на далеких Соловках. Посмертна його доля також виявилася сумною. До його імені, на довгі роки викресленого з історії, було міцно приклеєно ярлик зрадника, пособника німецького імперіалізму. Навіть після реабілітації, яка прийшла пізно, у 1965 р., воно ніде не згадувалося ще протягом чверті століття.

Нині справедливість відновлена. З'явилися праці про нього та побачив світ науковий доробок вченого. Проте ще далеко не все зроблене для об'єктивної оцінки його наукової спадщини, зокрема в галузі політології. Як це часто буває, коли довго замовчувані постаті виринають нарешті з небуття, намітилася і тенденція до некритичного вихваляння всього, що вийшло з-під пера вченого.

Тим часом, історико-політологічні погляди Рудницького були багато у чому суперечливі, мали виразний присмак національної мегаломанії і навіть расизму. Те, що він писав протягом першої третини ХХ століття, під безпосереднім враженням від гігантських катаклізмів, не могло не нести в собі елементів суб'єктивного сприйняття дійсності, не відбивати тогочасного рівня наукових уявлень про суспільство і закони його функціонування. Оцінюючи

його спадщину, не можна не робити поправку і на бурхливий темперамент науковця, який часто штовхав його на безапелляційність у висновках і на вплив німецької геополітичної школи, якого він зазнав. Нарешті, слід розуміти і тяжкий психологічний стан вченого, який спочатку пережив крах уповань на можливість утвердження ідеї незалежної української державності, а потім гірко розчарувався і у тих примарних можливостях, які нібито створювала для розвитку українознавства радянська дійсність.

Степан Львович Рудницький — інтелектуал високої проби, географ за покликанням — народився 3 грудня 1877 року в Перемишлі на Львівщині в сім'ї вчителя. Ще будучи студентом філософського факультету Львівського університету, виявив дивовижну обдарованість та інтерес до широкого кола наук — історії, географії, геології, астрономії, класичної та слов'янської філології. Чи не першим його захопленням стала історія українського козацтва; очевидно чимало важив тут особистий вплив молодого професора М. Грушевського, який незадовго перед тим зайняв кафедру всесвітньої історії Львівського університету, а дещо пізніше очолив і Наукове товариство ім. Шевченка. 20-річний студент Рудницький з успіхом виголосив реферат про козацтво на засіданні історико-філософської секції НТШ. Через багато років Грушевський назвав Степана Рудницького в числі тих своїх найздібніших учнів, які, незважаючи на тяжкі галицькі обставини, що зводили працю ентузіастів українознавства до «роботи Данаїд», все ж зуміли полишити значний слід в українській науці¹.

В кінці 1899 року, ще навчаючись в університеті, Степан Рудницький дістав право викладання географії і працював учителем у гімназіях Львова і Тернополя. Здобув науковий ступінь доктора філософії і тоді ж став дійсним членом НТШ. Прекрасною школою для молодого науковця стало стажування з геоморфології та геології у Відні, де він брав участь у дослідженнях і польових експедиціях Інституту географії, керованого А. Пенком, та Геологічного інституту В. Уліга. А. Пенк став його особистим другом; пізніше він доклав чимало зусиль, щоб вирвати Рудницького з лабет ГУЛАґу.

Формування Степана Рудницького як вченого відбувалося практично одночасно із становленням самої географії як наукового напрямку, що розвивався «на стику» природознавства і суспільствознавства. Нечітке визначення його предмету і місця в системі наук про землю на практиці призводило то до непомірного розширення меж географії, то до її звужених трактувань лише як галузі гуманітарного знання.

Традиція розглядати географію як гуманітарну науку з опорою на історичні, етнографічні, побутові відомості та з переважно

¹ Грушевський М. Автобіографія. — К., 1926. — С. 12–13.

описовим методом подачі матеріалу ішла від давньогрецького географа і історика Страбона; саме він, за висловом Рудницького, «перший зробив географію служницею історії». Послідовник Страбона Карл Ріттер розумів географію як науку про «землевиповнений простір», а землю вважав «домом виховання людства». Такому антропоцентризму, коли головним змістом поняття «земля» або «країна» вважалися люди, віддавала данину і російська школа географів на чолі із своїм патріархом П. Семеновим-Тянь-Шанським. Рудницький ставився до нього негативно; «антропоцентрична саламаха», за його висловом, виявилася постачальником «безвартісного баласту», різновидом псевдонауки.

Антропоцентризмові в географії активно протистояв фізіоцентризм. Цей новий напрям Рудницький пов'язував з іменами Є. Реклю, Ф. Ратцеля, А. Кірхгофа; відмітна риса їхніх підходів полягала у тому, що людину вони розглядали насамперед як витвір природи серед інших земних предметів і явищ, а в географії бачили природничу науку. Особливо великий вплив на світогляд Степана Рудницького справив засновник політичної географії Ф. Ратцель; його праці український вчений вважав «перлинами новітньої географічної літератури». Під впливом Ратцеля, а також шведського географа німецької школи Р. Челлена, сформувався геополітичний тип мислення Рудницького.

Коло своїх інтересів вчений окреслив як «землезнання». По суті цим поняттям охоплювався весь комплекс наук про географію земної поверхні; воно включало в себе загальну і спеціальну географію. Більш дрібний поділ географічних наук у різних працях Рудницького має певні відтінки, але загалом його можна представити так: існує математична, фізична, біологічна географія і антропогеографія. Остання включає географію людини, географію культури, економічну і політичну географію. Спеціальна (описова, краєзнавча) географія займається географічним вивченням країн і регіонів.

Вже у перших своїх працях — «Фізична географія при кінці XIX століття» (1903), «Нинішня географія» (1905), «Землезнання як самостійна природнича наука» (1907) молодий науковець заявив про себе як про рішучого прибічника природничого напрямку в географії. Втім саме він передбачив майбутній синтез антропоцентризму і фізіоцентризму, який став реальністю через кілька десятиліть. «Географія, займаючись людиною, побудує міст між природними і гуманістичними науками лише тоді, коли визнаємо їх єдність», — писав Рудницький.

Географії України на початку XX століття практично не існувало; її вивчення на основі польових досліджень тільки почалося. Ставши у 1907 році приват-доцентом кафедри географії Львівського університету, Рудницький із запалом молодого вченого віддався цій захоплюючій роботі. У десятках експедицій, що

охоплювали практично всю територію України, Степан Львович разом із своїми студентами та добровільними помічниками зібрав величезний емпіричний матеріал про Україну, її природні ресурси, тваринний і рослинний світ. Все це багатство найрізноманітніших відомостей потрібно було йому не стільки саме по собі, скільки для аналізу суспільних і політичних процесів в обох частинах України, етнічних, мовних, культурних особливостей її регіонів, її історичних традицій. Оскільки такий аналіз відчутно гальмувався відсутністю української географічної термінології, Рудницький узяв на себе працю складання німецько-українського термінологічного словника, що містив близько 6 тисяч понять. Як вважають фахівці, «Начерк географічної термінології» Рудницького і досьогодні не втратив свого значення².

Ще з 1904 року Рудницький почав працювати над книгою про географію України. Цим він прагнув заповнити прогалину в українознавстві, не звертаючи уваги, за його власним зізнанням, на колоди, «що їх свої і чужі кидали мені під ноги». У 1909 році він запропонував рукопис Науковому товариству ім. Шевченка, але можливості опублікувати велику книгу у товариства в той час не було. Грушевський порадив скоротити рукопис і передати його київському видавництву «Лан». Першу частину вдалося видати, хоч і «в просто неможливій формі», з безліччю помилок. Друга ж була загублена. Довелося писати її заново; світ вона побачила лише у 1914 році у Львові. Від цієї двотомної «Короткої географії України» фактично і бере свій початок географічне українознавство. У німецькому перекладі під назвою «Україна, земля і народ» книга вийшла у 1916 році у Відні, в англійському — у 1918 році у США, у французькому (кілька глав) — у 1919 році у Берні.

Праці вченого швидко принесли йому наукове визнання. Географічне товариство у Відні обрало його своїм довічним членом, а Берлінське географічне товариство — членом-кореспондентом. Рудницький відкривав європейцям зовсім незвичний для них масив інформації про Україну. Всупереч російській великодержавній традиції, яка виходила із заперечення наявності українського етносу і української мови, його книги утверджували на Заході погляд на Україну як на самостійну антропогеографічну одиницю, як на «виразну географічну суцільність». Багатьом фахівцям імпонувало гостре політичне чуття вченого, його намагання розглядати українські землі як єдине ціле, безвідносно до кордону, що розкрояв їх на дві частини. В одній з рецензій на німецькомовний варіант «Короткої географії України» В. Герінович писав: «Молоді читатимуть «Україну» як повість про українську землю та народ, повість,

² Розсоха А. «Як далеко гомонить наша мова і пісня... так далеко сягає Україна» // Вісник Академії Наук України. — 1993. — № 2. — С. 90.

викінчену до найменших подробиць, будуть учитися логіки та дивуватися, чому таку гарну науку так ігноровано серед суспільності. Приємно вражають місця, нав'язані гарячою любов'ю до вітчизни»³.

Щодо політичних поглядів Рудницького, то вони формувалися під жорстким пресом тих реалій, в які потрапила Україна з початком Першої світової війни. Перебування України у складі двох імперій завжди було гальмівним чинником, що перешкоджав розвитку українського етносу і формуванню національної самосвідомості. Але відтоді, як ці дві імперії опинилися у воюючих між собою таборах, українці по різні боки фронтів, змушені були вбивати один одного за зовсім чужі їм інтереси. Квітуча Галичина перетворилася у плацдарм запеклих боїв і підступних інтриг; більше третини її міст і сіл було зруйновано, сотні тисяч людей загинули на фронтах та в концентраційних таборах.

Осмислення чергової трагедії, яка спіткала український народ, приводило Рудницького до невтішних висновків: його батьківщина знов, вже в котрий раз, опинилася «при битій дорозі», на стику інтересів двох політичних блоків, і не могла не перетворитися у розмінну монету в їх політичній грі. Все це спонукає вченого до роздумів про роль і місце національної ідеї в житті України, про шляхи подолання трагічного роз'єднання обох її частин. Особисто його воєнні лихоліття поки що обходили стороною: війна застала Степана Рудницького у Відні, де він працював військовим географом при австрійському генеральному штабі. Природно, що надії на державну незалежність України Рудницький у цей час пов'язував із воєнною силою австро-німецького блоку. Близькою йому була і програма «Союзу визволення України», який вів пропаганду української незалежності, сподіваючись розрубати «український вузол» за допомогою Німеччини і Австро-Угорщини. Галичині при цьому відводилася роль своєрідного «українського П'ємонт», осередку «збирання» решти українських земель.

Парадоксально, але факт: Рудницького у час війни видали і в Росії. «Нарис географії України» був ним написаний у 1908 році для двотомного видання, що було задумано Ф. Вовком як своєрідний посібник по українознавству. Під назвою «Український народ в його минулому і сучасному» двотомник вийшов друком у 1914–1916 роках. Доводиться лише здогадуватися, як в умовах воєнного часу цензура пропустила статтю військового географа з Австро-Угорщини, в якій південні етнографічні кордони України проходили по Тереку аж до Ельбруса.

³ Цит. за: *Шаблій О.* Академік Степан Рудницький — фундатор української географії. — Львів–Мюнхен, 1993. — С. 50.

Досить зріле власне бачення національно-державницької ідеї і оптимальних шляхів розвитку України Рудницький продемонстрував у книзі «Чому ми хочемо самостійної України?», виданій під псевдонімом Ш. Левенко у Відні 1916 року. В час повального захоплення політиків ідеями реформування Російської і Австро-Угорської імперій на засадах федералізму і автономізму вчений-географ твердо обстоює ідею незалежної, соборної України в її етнографічних кордонах. «Для всіх українців повинна бути цілковита державна самостійність України одинокою кінцевою ціллю», — вважає він⁴. Якою ж бачиться йому самостійна Україна? Насамперед несхожою на відомі західноєвропейські зразки. Країною, що одержавить засоби виробництва, передасть їх тим, хто на них працює. Суспільством, що зуміє інтенсифікувати дрібнотоварне виробництво, здійснить систему природоохоронних заходів, дбати́ме про здоров'я і освіту народу, виявить терпимість до релігійних вірувань. Політичний устрій самостійної України мислився ним у формі президентської парламентської республіки з великою автономією громад і земель. Книга ця в роки війни видавалася ще тричі — у Берліні, Львові і Стокгольмі.

Працюючи у Відні, Рудницький тісно співробітничав із Українською пресоюю службою, а також товариством «Osteuropa». Завдяки його ініціативі це товариство заснувало Інститут культурних досліджень, який пізніше був перейменований в Інститут Сходу та Орієнту. Цей інститут видав дослідження Рудницького про східну арену воєнних дій, яким закладалися основи української воєнної географії.

Роки війни виявилися для вченого надзвичайно плідними. Перший том його книги «Україна і українці» вийшов 1914 року у Відні, другий — наступного року у Берліні. Тоді ж ця праця була видана мадярською, румунською, італійською, англійською мовами. Ще через рік німецькою мовою вийшли книги «Розселення українців» та «Україна з погляду політично-географічного становища».

Невелика популярна праця «Україна — наш рідний край», видана у Львові 1917 року, засвідчила, наскільки близькими виявилися переконаному прихильнику державної самостійності України ідеї національної революції. З усією силою свого таланту він апелює до значною мірою втрачених почуттів національної ідентичності, українського патріотизму. «Нехай не буде між нами іншого народного імення як українець, український! — закликає він. Се твое ім'я значить, що ти є член одноцільного, великого народу і почуваєш себе ним. Се знак, що твій народ не хоче далі вроздріб жити,

⁴ Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. — Львів, 1994. — С. 89.

що прокинувся з вікового сну й зібравсь у велику одностайну громаду, щоб вибороти собі кращу будучність».

Чому український народ злидений? Чому українців ніхто не знає? Чому українська мова часто подається як «малорусское наречіє карпатских пастухоф и свинопасоф»? Ці болючі питання Рудницький ставить не як риторичні: він намагається знайти відповідь на них у трагічній долі народу, що виявився жертвою свого географічного становища «при битому шляху, на порозі між двома світами» — цивілізованою Європою та «азійським кочовим світом». Цей останній більш як тисячу літ заливав України морем крові, пожеж, безкінечного горя. Український народ захищав від кочівників усю Європу, але втратив у непосильній борні свою державу, свою культуру, опинився під владою більш сильних сусідів.

Спочатку польські вчені і політики оголосили український народ всього лиш частиною «хлопства у Польщі», потім Російський уряд і російські політики разом з ученими й письменниками доводили, що є лиш один «руський народ» від Карпат до Камчатки. Чи варто дивуватися тому, що й серед українців чимало тих, хто відцурався рідної мови. І лиш тепер, з радістю констатує вчений, український народ твердо заявив про своє бажання «жити своїм життям», бути самостійним культурним народом серед інших народів світу⁵.

Втім, надії Степана Рудницького на те, що українська революція принесе народові національне визволення, не справдилися. «Сумне недоуцтво», «недостача національного почування» у української інтелігенції, за його словами, призвели до того, що українська революція стала «мізерним пустозвоном». Правління Центральної Ради перетворилося на олігархію, гетьманщина тяжіла до централістичної абсолютної монархії. Якись надії Рудницький ще зв'язував із Західно-Українською республікою, яка виникла на руїнах Австро-Угорської імперії у листопаді 1918 року. Працюючи знову у Львівському університеті, він став радником і експертом уряду ЗУНР, готував проекти багатьох її офіційних документів. Але у війну за Східну Галичину вступили поляки. В окупованому Львові Рудницького усунули від викладання. Над ним нависла реальна загроза арешту. З великими труднощами, через Карпати і Чехословаччину, він перебрався до Відня. З 1920 року Рудницький працював у Віденській академії експорту і світової торгівлі, а також в Інституті Сходу та Орієнту.

В еміграції доля Степана Рудницького виявилася тісно пов'язаною з Українським вільним університетом, створеним на початку 1921 року у Відні. Він викладав тут географію України, був деканом

⁵ Рудницький С. Україна — наш рідний край. — Львів, 1917. — С. 57.

філологічного факультету, входив до складу Ради (Сенату) УВУ. Разом з університетом у вересні 1921 року переїхав до Праги. Швидко став там визнаним фахівцем, авторитетним спеціалістом не тільки з географії, але й з геології. Був членом Географічного інституту ЧСР, викладав у Карловому університеті, Празькому німецькому університеті, Вищому педагогічному інституті ім. Драгоманова, в Українській сільськогосподарській академії у Подєбрадах. Брав активну участь у проведенні у Празі I Міжнародного з'їзду слов'янських етнографів і географів.

Працював у цей час Степан Львович напрочуд багато і плідно. Інколи хотілося відпочити від політики, і тоді вчений охоче вирушав в експедиції у Закарпатську Україну. Результатом досконалого вивчення геології і морфології цього гірського краю стали дві праці, високо оцінені спеціалістами. Але все ж головною сферою інтересів Степана Рудницького лишалася антропогеографічна проблематика. У цей час він серйозно аналізує феномен націоналізму, досліджує витоки української ідеї, екстраполює на українську історію концепцію національного самовизначення. Результатом болісних роздумів над історичною долею України стали праці «До основ українського націоналізму» та «Економічні основи галицької державності». На широкі геополітичні узагальнення автор вийшов у книзі «Україна і великодержави», виданій німецькою мовою у 1920 році; скорочений варіант її українською мовою з'явився через три роки під назвою «Українська справа із становища політичної географії». Тоді ж у Берліні вийшла книга «Огляд національної території України». Останньою великою працею вченого, написаною в еміграції в ключі політичної географії, став двотомник «Основи землезнання України».

Рамки невеликої статті занадто тісні для аналізу спадщини Рудницького в галузі українського державотворення, а тим більше для показу еволюції його поглядів під впливом політичних реалій, що швидко змінювалися. Зрозуміло, що будь-яка однозначна їх оцінка «спрямлятиме» гострі кути таких барвистих, завжди полемічних, у чомусь спірних тверджень вченого. Але не можна не помітити в усіх його працях щирого вболівання за долю України, помноженого на тверезий аналіз шляхів, здатних вивести її на широкий шлях державотворення. Виходячи при цьому на широкі загальнофілософські, загальносоціологічні узагальнення, Рудницький висловлює свою — нехай і не бездоганну — позицію у дослідженні діалектики раси і нації, дихотомії націоналізму, в аналізі особливостей національного характеру і історико-культурних традицій різних народів.

Крах державотворчих спроб 1917–1920-х років Степан Львович пережив дуже болісно. Опинившись в еміграції, він якийсь час продовжував пов'язувати свої надії з утвердженням української державності, принаймні на землях Західної України. Не відмов-

ляючись від ідеї соборності українських земель, вчений вважає, що уособленням державотворчої української ідеї на новому етапі могла б бути нейтральна Галицько-українська держава. Прийняте у січні 1919 року рішення про «злуку» УНР і ЗУНР, Рудницький оцінює як поспішне: «нерозважно відразу злучивши справу австрійської спадщини зі справами Східної Європи, дали ми неабиякий горіх гризти великим державам і неабиякий козир в руки... Польщі». Проте в нових умовах («поки східноєвропейський хаос упорядкується») Галичина могла б стати «клаптиком рідної території, доконче потрібним для переведення в практику ідеї Соборної України». Просунути цю справу вперед мала Генуезька конференція 1922 року, в якій Рудницький брав участь у складі делегації від екзильного уряду ЗУНР. Але галицьку проблему було знято з обговорення.

Незважаючи на поразку українських визвольних змагань, незалежна соборна Україна лишається для Рудницького не тільки мрією, не тільки втраченим шансом, але й єдиною прийнятною формою розв'язання заплутаного вузла східноєвропейських проблем. Не боячись звинувачень у схильності до романтичних ілюзій, він безупинно апелює до політиків усіх рівнів, переконує, застерігає: тільки позитивна розв'язка української проблеми, яка лежить у площині створення незалежної держави, може гарантувати стабільність, тривалий мир у центрі Європи. Інакше тут виникне «нове грізне огнище будучих політичних і міжнародних конфліктів», нова Македонія, тільки у двадцять п'ять разів небезпечніша. Якщо Україна лишатиметься під безоглядним пануванням чужинців, її великі природні багатства будуть без вороття розтрачені. Це не лише її власна проблема — перетворення України у поле колоніальної експлуатації і визиску завдаватиме серйозної шкоди світовому господарству.

Навряд чи у розбурханому морі післявоєнних політичних пристрастей хтось із політиків здатен був почути тверезі голоси небагатьох науковців, які відносили себе до національно-державницького напрямку в українській етнополітичній думці. Не був настільки Дон-Кіхотом і сам Рудницький, щоб не розуміти: і по цей, і по той бік українського кордону можновладці менш за все стурбовані долею народу, що потрапив у нове ярмо. Тому він намагається апелювати не стільки до ображених почуттів справедливості, скільки до здорового глузду, вміння враховувати реальні інтереси геополітики. На відміну від О. Бочковського, В. Старосольського та інших теоретиків українського державотворення Степан Рудницький ґрунтував свою національно-державницьку ідею на науковому аналізі всієї сукупності як національно-етнічних, так і природно-географічних, у тому числі геополітичних, факторів.

Вихідною тезою концепції вченого була ідея беззастережного визнання права кожної нації на самостійне вирішення питань свого

національно-державного існування. Національному нігілізмові, намаганню ставити державну ідею вище за національну, однобічним трактуванням націоналізму як застарілої, дрібничкової і назадницької форми суспільної свідомості Рудницький намагається протиставити своє бачення національного принципу як могутнього рушія суспільних змін у ХХ столітті. Критикуючи марксистську доктрину, яка «ставить в ім'я інтернаціональності скрізь і усюди ідею класу і держави понад національний принцип», він доводить: національне почуття спільності ще довго буде могутнім рушієм державотворення. «Не супра- чи інтернаціональна, а саме національна держава є метою, до якої стремить історичний розвиток також і ХХ століття».

Інтернаціональні (мозаїчні) держави Рудницький вважає знаряддям насильства і тому передрікає їм недовгий вік. Для Росії, яка прагне утримати за собою роль великодержави, єдиним засобом встояти на ногах вчений вважає її реформування на началах федерації. Підпорядковані нею народи ще роки і десятиріччя працюватимуть тоді над розвитком своєї національної культури і не будуть поки що думати про повне відірвання від Росії. Але рано чи пізно відцентрові сили оживуть. «Не хочу забавлятися в пророка, однак, опираючись на приклади Польщі й Австро-Угорщини, маю цілковите переконання, що російська мозайкова імперія, навіть якби удалось її тепер відбудувати, не проіснує довго»⁶. А розвал великих держав, попереджав вчений, супроводиться катастрофами, які загрожують усьому людству.

Модерна світова політика, на думку Рудницького, повинна бути спрямована саме на підтримку національних держав, у тому числі й тих, пагінці яких проростатимуть у відбудованій російській державі. Політики держав-переможниць, пише він, аж захлинаються великими словами і шумними фразами про справедливість, самовизначення, визволення поневолених народів. Без їхньої підтримки з'явилися польська, чехословацька, югославська, румунська та угорська національні держави. Але щодо України національний принцип цілковито знехтуваний. Якщо дотримуватися класифікації шведського вченого Р. Челлена, то вона може бути віднесена до типу В: «нації без єдності і без свободи». Перед війною Україна була розділена на дві частини, тепер їх буде чотири. Щодо несправедливості негативне розв'язання українського питання не має собі рівних в усій світовій історії. Велике слово «самовизначення всіх народів» мусить відноситися також і до українців. Інакше воно залишиться порожнім загальником, вважає вчений.

⁶ Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. — Берлін, 1923. — С. 103.

У позитивному вирішенні української проблеми зацікавлені не тільки українці, знову й знову доводить Рудницький. Явна несправедливість, допущена щодо великої сорокамільйонної нації, збільшує потенціал гноблення і напруженості у Європі. Жодна з держав, у яку ввійдуть частини України, не наважиться надати українцям хоча б мінімум національних прав, бо з цього виростатиме «спершу ірредента, потім автономія, потім може федерація, вкінці незалежність України». Зняти «українську проблему» можна було б хіба що фізичним вигубленням 40-мільйонного народу. Але ні знищити великий народ, ні добитися його «винародовлення» не дано нікому. Українська національна ідея довела свою силу, і тепер, «скуштувавши солодких овочів державної самостійності», український народ не покине її «навіть під найгіршою кормигою».

Західноєвропейський світ, зазначає вчений, настільки звик вважати Україну інтегральною частиною Росії, що не уявляє собі сильної самостійної держави на північному узбережжі Чорного моря. При цьому скидається з рахунку той факт, що володіння багатою Україною робить російську політику ще більш експансивною і централістичною. З відділенням України Росія лишилася б величезною державою, але на довгі віки вона втратила б чинники своєї експансивної політики. Енергія російського народу обернулася б на піднесення матеріальної і духовної культури рідного краю, колонізацію власної, рідко заселеної державної території.

Попри уявну парадоксальність цього твердження, Польща, на думку Рудницького, також має бути зацікавлена у виділенні із її складу українських земель і створенні на її кордонах незалежної української держави. Польська національна держава була б сильніша, твердить він, ніж мозаїчна держава, ледве чи не половина населення якої прагнутиме свободи. До того ж «українське питання» завжди ускладнюватиме польсько-російські відносини. Рудницький дивився далеко вперед, коли передбачив можливість створення на цій основі німецько-російського союзу і нового поділу Польщі. Так само він передбачив можливі ускладнення для Чехословаччини у тому разі, коли її політики не зуміють побачити в українській національній державі найтривкішу гарантію самостійності своєї країни.

Якими ж бачаться вченому практичні кроки до розв'язання «українського вузла»? Одним із можливих способів вирішення проблеми він вважає федерацію, але за традицією українських вивольних змагань виключає з числа її суб'єктів як Росією, так і Польщу. Найдоцільнішою для України, на його думку, була б балтійського-чорноморська федерація, у яку мали б увійти, крім України, також Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Білорусія. Така федерація поклала б початок індивідуалізації земель і країв східноєвропейського комплексу, їх емансипації від російського центру. У федерації автономних по суті окремих українських земель

Рудницький бачить і найдоцільнішу форму внутрішнього устрою республікансько-демократичної української держави.

Степан Рудницький був одним з небагатьох вчених-емігрантів, які відводили українознавству роль серйозного чинника, здатного повернути європейську суспільну думку до проблем українського державотворення. При цьому, вважає Рудницький, мало просто повторювати гасла про право українців на самостійне державне існування. Обов'язком кожного свідомого українця є добути для себе стільки відомостей з українознавства, «щоби могли кожному ворогові української національної ідеї на його нестійкі, фантастичні закиди відповісти поважними науковими аргументами». Для цього недосить відомостей з історії, літератури, фольклору; так вузько визначений предмет українознавства не має вартості у ХХ столітті. «Нинішнє українознавство мусить бути в рівній мірі оперте на природознавстві, географії, антропології, етнології, бо інакше так само буде з огляду на світову науку безплідне, як було дотепер»⁷.

Свою відповідь на запитання про те, чи є підстави говорити про українців як про окрему, самостійну національну спільноту, Степан Рудницький намагається базувати на власному визначенні нації. При цьому він виходить із так званого атомістичного розуміння суспільства, згідно з яким соціологічні угруповання є сумою людей («атомів»), що їх складають. Його дефініція базується на таких ознаках: 1)антропологічна расовість; 2)самостійна мова (з літературою, наукою і т. ін.); 3)властиві їй історичні традиції і змагання; 4)спільна культура (як матеріальна, так і духовна) і культурні устремління; 5)спільна національна територія, «на котрій або була, або є, або може бути питома національна держава». Ці ознаки, на думку Рудницького, і дають спільне почуття єдності, що творить націю.

В обстановці, коли питання про те, чи можливо взагалі визначити націю за якимись прикметами, викликало гострі дискусії, така дефініція сприймалася неоднозначно, у тому числі і в колі представників національно-державницького напрямку в українській політичній думці. В. Старосольський та О. Бочковський критикували її за еkleктизм та нечіткість. Чимало тогочасних вчених взагалі вважали націю чимось суб'єктивним, зводили її до «стану свідомості»; той же Старосольський називав націю «твором психології». Щодо Рудницького, то на його визначенні, безумовно, відчутний вплив як італійської туринської школи (П. Манчині), так і — певною мірою — кауцькіанства та австромарксизму.

Застосовуючи цю загальну схему до характеристики особливостей української нації, Рудницький висловлює чимало цікавих

⁷ Рудницький С. Основи землезнання України. — Кн. II. Антропологеографія України. — Ужгород, 1926. — С. 37.

спостережень. Він виступає як палкий пропагандист української мови, в якій бачить найвиразніший вияв духу народу, головну підойму політичного розвитку і духовного поступу. Українська мова — цілком самостійна, рівноядна російській і будь-якій іншій, вважає він. Доказ сили й незнищенності української мови вчений бачить у тому, що вона пережила 30-літню варварську заборону українського друкованого слова, що виявилася придатною для серйозних наукових дослідів.

Багато в чому перегукуються із сучасними уявленнями розмірковування Рудницького про історичні основи української національної ідеї. Початком української історичної традиції вчений вважає стару Київську державу. Основними прикметами прастарого українського політичного світогляду, на його думку, є рівність усіх громадян, вибори правління, вікові начала. Не сприймаючи привілеїв і класового поділу, український народ не міг миритися з аристократичним феодальним ладом і тому виступав у ролі деструктивної сили щодо держав-суверенів, які нехтували принципами свободи і рівності. Визвольні устремління українців знайшли опору для себе у козацькій організації. Козацтво перетворилося у народну міліцію бездержавного народу і дало йому зав'язок нової державності, величезне оживлення історичної традиції та політичних змагань.

Степан Рудницький високо оцінює державну мудрість Богдана Хмельницького, який вперше поставив перед собою завдання визволення української землі в її етнографічних межах від чужинців, побудови самостійної української держави. Він виявляє рішучу незгоду із тими науковцями і політиками, які закидали Хмельницькому недалекоглядність, а то й зраду українських національних інтересів. Не Переяславський договір сам по собі був нещастям для України (бо він і так довго б не вдержався), а рання смерть Богдана Хмельницького, вважає він.

Обґрунтування права України на власну державність і державну самостійність — головна заслуга Рудницького у розвитку української політичної думки. Послідовно, крок за кроком, він аналізує роль географічного фактора — особливостей території, природних ресурсів, колонізаційних та міграційних процесів — у поступі України на шляху до самостійності. У той час як М. Грушевський всебічно дослідив історичні аспекти українського державотворення, С. Рудницький зробив головним об'єктом свого аналізу просторово-географічні, етнографічні, антропологічні аспекти української державності. Безумовно, має рацію О. Шаблій, коли пише, що Рудницький «здійснив географічний, геополітичний «вивід прав» українського народу»⁸. Його бачення «української

⁸ Передмова // Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. — С. 6.

справи» відрізняє широкий європейський і світовий контекст, цивілізаційний підхід, глибока переконаність у тому, що свобода України — це, насамперед, стабільність у Європі і світі.

Втім, перевірку часом витримали далеко не всі висновки талановитого дослідника. Деякі з них були нав'язані емоціями, якісь відбивали брак достовірної інформації про реальні суспільні процеси. Романтичні уявлення вченого про основні риси українського національного характеру часто заводили його на манівці національного самозамилування. Його не уник Рудницький, коли писав, що «антропология велить нам бачити в українцях один з найсильніших і найкращих народів Європи і цілої землі», «одну з найгарніших порід людей у Європі». Пізніші антропологічні дослідження спростували надто прямолінійний його висновок про українців, як «антропологічно самостійне плем'я», що відноситься до динарського (адриатичного) антропологічного типу. Брахицефальний варіант динарського антропологічного типу і справді домінує у Буковині, частково в Галичині і Східному Прикарпатті, але про єдиний український антропологічний тип говорити не доводиться.

Рудницькому не відмовиш у спостережливості, коли йдеться про аналіз національної своєрідності української культури, особливостей політичного мислення українців. Щиро закоханий в українське народне мистецтво, він на великому історичному матеріалі простежує джерела найрізноманітніших культурних впливів на українській етнос. Проте і в цих міркуваннях науковця є чимало спірного. Можна погоджуватися чи не погоджуватися із визначенням Рудницьким української культури як прастарої культури хліборобського народу, дуже високої, своєрідної, наскрізь оригінальної, докорінно відмінної від культури росіян, білорусів, поляків. Спірними є і думки про «аристократичний демократизм» українців, які виводяться ним із своєрідного світогляду, що корениться глибоко у передхристиянських часах. Не пішовши шляхом інших європейських народів у напрямі феодалізму, абсолютизації влади церкви, ренесансу і водночас не піддавшись впливам кочівників і Орієнту, український народ лишився, на погляд Рудницького, на дуже примітивному ступені розвитку у тому, що стосується його матеріальної культури. Однак у духовній сфері він витворив цінності неперехідного значення, що знайшло відображення в його думках, народно-пісенній творчості, в оригінальному образотворчому мистецтві. Для українця життя не є лише боротьбою за існування, але, насамперед, предметом роздумування, філософування, джерелом найрізноманітніших відчуттів. «Гуманність, автономізм, народознавство, вільнодумне стремління до правди і справедливості, мрійливий ідеалізм, високорозвинута суспільна етика, що не хоче ніяких визискувачів ні визискуваних, посполу з культом індивідуалізму і фізичної активної боротьби за права одиниці велять нам в українській життєвій філософії добачати один

з найкращих зразків європейсько-арійської народної думки», вважає вчений.

Щодо поняття «арійський», то Рудницький вживає його в суто етнологічному значенні — для визначення приналежності українського народу до давньої індоєвропейської мовної спільності. Згадаймо, що писалося це у першій половині 20-х років, коли расисти ще просто не встигли надати цьому терміну того тенденційного і антинаукового змісту, якого він набув у фашистській Німеччині. Проте у 30-х роках згадки у творах Рудницького про «суто арійський світогляд українського народу» вже відверто тлумачилися як спроба доведення його вищості, належності до «раси панів». А якщо додати сюди ще й дещо гіпертрофовані уявлення вченого про «культ індивідуалізму» в українському національному характері, то можна зрозуміти, наскільки легко зводився навколо імені Рудницького непробивний мур основоположника «українського расизму».

Насправді ж ревнителів інтернаціоналістських підходів, мабуть, хвилювало в етнофілософії Рудницького дещо інше: заяви про згубність російських впливів на українську культуру. Справді, у нього можна знайти не зовсім зважені твердження відносно того, що при суто європейській, індивідуалістичній вдачі українця «прийняття московської культури було б смертельною отрутою», що внаслідок такого експерименту український народ «зістав би навіки нужденним прихвостнем московської нації». Але, як і в аналогічному випадку з М. Хвильовим, такі полемічні крайнощі слід розглядати в загальному контексті дискусій навколо проблем євразійства в суспільній думці початку ХХ століття. Рудницький віддавав належне російській культурі, ставлячи її, приміром, незрівнянно вище за польську. Але йому, як і багатьом в Україні, здавалася небезпечною та цілковита залежність від російських способів думання і дії, яку на кожному кроці демонструвала українська інтелігенція. Важелі розвитку української культури, вважав він, треба відшукувати не у безпосередніх сусідів, а прямо в Західній Європі, направляючи туди на студії українців, уважно вивчаючи здобутки технічної і політичної думки Заходу. Що ж до російської культури, то її характер суто євразійський, відвернений від Заходу. Універсальна, прикроена до великої держави, вона далека навіть від російського простолюдина. Українців же вона заражує згубним національним індивідуалізмом. На місце європейської і просто-народної української гуманності вона ставить державний раціоналізм, на місце активізму — євразійський фаталізм.

Рудницький переоцінює ступінь демократизму в козацькій і запорізькій організації суспільства, доводячи, що там «панувала передусім безоглядна рівність всіх громадян в політичних і суспільних правах». Але в чому він безумовно правий, так це в загальній оцінці української національної ідеології, яка «ширилась

доволі швидко, та розливалась доволі мілко». Козаки, бунчуки, гетьмани, народний одяг, мова, пісня — цим протягом довгого часу обмежувалося українство, якщо не рахувати Кирило-Мефодіївського товариства, праць Костомарова і Куліша, федеративних ідей Драгоманова. Свідомістю інтелігентної молоді заволоділи різні течії інтернаціонального соціалізму, в інтерпретації якого всякий націоналізм трактувався як назадництво.

Про ставлення Рудницького до націоналізму слід сказати дещо докладніше, оскільки для розуміння світоглядних основ його концепції воно дає найбільше. Імпонує глибоке розуміння вченим складності цього феномену, багатоманітності його спотворених тлумачень. Націоналізм націоналізмові так само нерівний, як і народ народові, вважає він. З природничо-географічного погляду націоналізм є спрямування думок, слів чи діл одиниці чи гурту в русло надійного, корисного для кожної даної нації розвитку. Таке розуміння націоналізму Рудницький протиставляє як вузьким, «хуторянсько-загумінковим», так і удавано широким, шовіністичним його трактуванням. Однаково безглуздо, вважає він, або ж зводити націоналізм до бунчуків, вареників, гетьманів, козацьких могил або базувати його на польсько-французько-румунських чи якихось інших орієнтаціях. Націоналізм, що кінчається оплакуванням неньки-України, «обідраної сиротини» — незалежно від того, спаровується він з мілкенським аристократизмом чи з таким самим мілкенським «демократизмом», «соборництвом», соціалізмом чи іншими «ізмами» — не містить у собі нічого конструктивного, може принести Україні тільки шкоду.

Що ж протиставляє Рудницький таким «сентиментально-плаксивим» трактуванням націоналізму? В його уявленні чогось вартий лише практичний націоналізм, що спирається на розуміння української справи як світової, на наукове вивчення української історично-політичної традиції, яка є, на думку вченого, «дуже оригінальною, дуже неподібною до традицій інших великих народів Європи». Цей «практичний націоналізм» включає турботу про гігієнічне життя народу, ведення доцільної демографічної політики, розвиток української національної ідеї.

Своє трактування націоналізму Рудницький протиставляє насамперед різноманітним версіям універсалізму, що віддають перевагу класовому поділу і оголошують неважливими расові, національні та інші відмінності. Особливо гостро критикує він соціалістичний універсалізм у його марксистському варіанті. Марксистська ідеологія, за Рудницьким, нагадує іслам; і те і інше виросло в пустелі, на камінні. «Чому Драгоманов, Франко, Павлик не пішли за марксизмом? Бо бачили його незгідність з вільнодумним, науковим світоглядом, непримиренність до життєвих потреб українського народу». Універсалізм заглушив розвиток української ідеї і небачено утруднив будівництво української державності. «Інтернаціоналізм,

сам по собі гарний і конечний, в українському виданні став антинаціоналізмом».

Водночас теорія націоналізму у Рудницького виразно спрямована і проти намагань звести українську справу до спільного знаменника з проблемою «малих народів Європи». На такій основі, вважає він, може народитися тільки «чужа загуменкова політика» на зразок «славної польсько-румунської концепції отамана Петлюри», з якою фактично вирости і теорії Д. Донцова. Українці не були і не є орієнтальним народом, «але й зачислювати себе без обіняків до західноєвропейських народів ніяк не можемо... Усі універсалістичні системи так само не пристали до українського життя, як монокль українському дядькові»⁹.

Рудницький прямо заявив про свій намір сконструювати модерний націоналізм на основі осмислення народної історико-політичної традиції і «наукового природописного світогляду». Неупередженому читачеві не може не імпонувати полемічний запал науковця, його пристрасне бажання створити таку систему думання, яка могла б допомогти українському суспільству справитися із своїми проблемами, стати врівень з цивілізованими народами світу. Але при ближчому ознайомленні з пропонованими ним практичними заходами «оздоровлення нації», відчуття солідарності з автором поволі розмивається, а подекуди й зовсім зникає. Бо, приміром, доцільна демографічна політика в його уявленні має будуватися на засадах еugenіки — аж до примусової стерилізації епілептиків, хронічних алкоголіків, венеричних хворих тощо. Рудницький наполегливо радить українцям уникати «комбінації з расово меншовартісними народами», вважає «некорисними» шлюби українців з поляками, росіянами, євреями, румунами, татарами, турками. Щоправда, відчуваючи хиткість своєї позиції Рудницький роз'яснює, що він не проти «мішання з чужими народами», але воно має бути винятком і не повинне посилювати чужерідні впливи. Але як визначити межу, за якою комбінації з «расово меншовартісними елементами» і взагалі з «чужими народами» стають шкідливими?

Отже, далеко не всі висновки Рудницького безспірні. Коли читаєш сьогодні працю «До основ українського націоналізму», дивуєшся: як, написавши про це, Рудницький наважився їхати на постійне проживання в СРСР? Очевидно, він виходив при цьому із своїх уявлень про географію як об'єктивну науку і про дистанцію між наукою і політикою. Багато що може прояснити хоча б така заява вченого, зроблена ним ще у 1921 році на сторінках віденського «Українського прапора»: «Я не є ні активний політик, що говорить іменем якоїсь групи людей, ні член якої-небудь партії.

⁹ Рудницький С. До основ українського націоналізму. 2 вид. — Відень-Прага, 1923. — С. 113.

Беру участь у політичному житті тільки як безпартійний громадянин — рядовик і експерт у статистичних, політико-географічних та економіко-географічних справах. Як експерт я служив, служу й служити буду кожній українській державності, кожній державотворчій партії чи організації. Географія і статистика одна. І для монархістів, і для комуністів, і для демократичних республіканців, і для різнорідних соціалістів»¹⁰.

Як бачимо, заради вимріяної української держави Рудницький готовий був відсунути убік всі сумніви і вагання, зв'язані з можливими ускладненнями у своїй особистій долі. На середину 20-х років він остаточно переконався, що в існуванні незалежної соборної України європейські і заокеанські політики не зацікавлені. Водночас з радянської України надходили все нові й нові повідомлення про різкий поворот радянської національної політики більшовиків у бік визнання національних цінностей, обстоювання мовної й національної самобутності. Саме у цей час у другій частині «Основ землезнання України» Рудницького з'явився висновок про те, що головним позитивним результатом нової розстановки сил, що склалася після світової війни, є «повстання і надійний розвиток Радянської України. Вона може стати кристалізаційним череном, довкола якого може колись вирости Соборна Україна». Другим позитивним явищем Рудницький вважав величезне зростання національної свідомості народу України за останнє десятиріччя.

Вчений не тішить себе ілюзіями. Можливо, міркує він, політичний ідеал самостійної соборної України «без холопа і без пана» стане наслідком швидкого отверезіння вкотре вже ошуканого народу; можливо й те, що перед лицем невтомно повторюваних класових кличів знов візьмуть гору провінціалізм і національний індіферентизм, і українці ще довго лишатимуться бездержавними «на нашій, не своїй землі». Проте в обох цих випадках вчений волів бути разом із своїм народом. У складних умовах, що створилися, політична думка українства, вважав він, мусить продемонструвати величезну відпорну силу, щоб її не звели нінащо імперіалістичні змагання щасливіших сусідів України. Але поки що в ній нема однастайності, і це не віщує нічого доброго українським змаганням. Мабуть Степан Львович вірив, що йому є що сказати в Україні і що там його почують.

Історію повернення Рудницького на Україну неможливо розглядати у відриві від загального контексту життя і настроїв празької української еміграції в середині 20-х років. Саме Прага стала осередком українського варіанту «зміновіхівства», яке живило практику «повороту». Перехід перекonanого прихильника державної

¹⁰ *Шаблій О.* Академік Степан Рудницький — фундатор української географії. — С. 102.

самостійності України на позиції «поміркованого радянофіла» стався під вирішальним впливом тих змін у радянській політиці, які набрали форми українізації. «Я старий націоналіст-культурник, — свідчив він пізніше, — пішов охоче служити Рад(янській) Україні на культурному фронті, на якому Україна, завдяки новій нац(іональній) політиці отримала повну автономію. Я не вдавав ентузіаста-радянця, а станув на становище об'єктивного безпартійного українця»¹¹.

Щодо «повної автономії», то навряд чи у Рудницького у 1926 році тут було багато ілюзій. У згадуваній вже книзі, що вийшла друком в Ужгороді, буквально напередодні його виїзду на Україну, він дає гострі і дошкульні оцінки радянській національній політиці. Хоч на місці давніх кличів «єдинодержавія, православія й народності» стали діаметрально інші (совітський устрій, комунізм, інтернаціоналізм), зазначає він, та суть російської політико-державної думки не змінилась. Навпаки, ще загострилось вороже ставлення до індивідуалізму і обожнювання державного колективу, «тепер лицетвореного в гурті чільних діячів совітської держави». Російська національно-державна думка живиться вже не тільки ідеями володарювання над слов'янськими землями, але й ідеями «світовладності, опертої на засадах інтернаціонального комунізму і світової революції». «В цю велику будучину твердо вірить російський народ і йде до неї поволі та консеквентно».

Отже, вчений добре уявляв, куди він їхав і на що йшов. Марно було сподіватися, що людині, яка винесла такий суворий присуд радянській системі, буде легко інтегруватися в неї і плідно працювати. Тому всі, з ким Степан Львович ділився своїми планами, дружно відмовляли його від необачного кроку. Але думка про те, що він матиме на Україні цікаву роботу і буде корисним своїй батьківщині, гнала геть сумніви й вагання.

Запрошення працювати на Україні Рудницький дістав влітку 1926 року від першого заступника наркома освіти УСРР А. Приходька. Від імені радянського уряду той пообіцяв вченому посаду директора українського науково-дослідного інституту географії і картографії, який ще належало створити. Обіцяв всіляку підтримку з боку наркомату освіти, прекрасні перспективи, можливість мати у Харкові власну географічну школу, видати багатотомну «Географію України». Натхненно говорив про те, які надії пов'яже народ України з українізацією.

Після того, як найближчі друзі аж надто скептично поставилися до наміру Рудницького працювати на Україні, він вирішив не

¹¹ Рубльов О.С. Фундатор української географічної науки (С.Л. Рудницький) // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). — К., 1991. — С. 122.

афішувати свій швидкий від'їзд. Навіть для колег по УВУ він був цілком несподіваний.

17 жовтня 1926 року почалася нова смуга в житті науковця: він приїхав у Харків. І зразу ж пошкодував — столиця УСРР зустріла його непривітно. За ті кілька місяців, які минули від часу його запрошення, в політиці КП(б)У намітилася явна переорієнтація. Натхненник українізаційного курсу О. Шумський, який наважився поставити перед Сталіним питання про невідповідність Л. Кагановича посаді першого секретаря ЦК КП(б)У, опинився в стані глухої облоги і практично вже не міг серйозно впливати на напрям політики. Рудницького він зустрів без особливого ентузіазму. Холодно прийняв його і віце-президент ВУАН С. Єфремов — для нього він був учнем Грушевського, а, значить, потенційний противник. Пізніше Рудницький зізнався, що вороже зустріли його і російські і українські інтелігенти — перші як «німця» і «українізатора», другі — як галичанина і протипетлюрівця¹².

Географ, вихований на європейській традиції толерантності і об'єктивності, мусив почуватися дуже незатишно у розбурханому, поляризованому середовищі українських науковців. Перед ним, людиною, що жила насамперед науковими інтересами, життя зразу ж поставило дилему: з ким, проти кого? Він принципово уникав відповіді, волів бути наодинці з собою, із своєю наукою. Але такої альтернативи у нього вже не було.

Про науково-дослідний інститут географії, керувати яким запрошували Рудницького, розмови йшли досить невизначні. Покищо вченому запропонували посаду професора у Геодезичному і землеустрійному інституті, а також керівника секції географії і картографії Науково-дослідної кафедри географії й антропології Харківського інституту народної освіти. Питання про інститут вдалося вирішити лише через рік.

Незважаючи на вкрай складні умови роботи, вчений наполегливо працював, створюючи буквально з нічого українську географічну науку. Розпочалася робота по виданню великого Атласу України. Цікавою і плідною виявилася літня морфологічно-гідрографічна експедиція для обслідування долини і течії Дніпра. У цей час Рудницький багато займався методологічними проблемами географічної науки, що знайшло відображення у статтях «Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання» і «Завдання Українського географічного інституту й його видавництва».

Офіційно інститут було відкрито 1 жовтня 1927 року. Профіль його був визначений Рудницьким дуже широко, але в центрі уваги мали бути питання антропогеографії. Важко сказати, наскільки

¹² Там само. — С. 124.

щирим був вчений, коли писав, що революційно-колективістичне середовище виключає вплив релігійних, спекулятивно-філософських, феодальних та інших передсудів і що марксизм і ленінізм, виходячи з матеріалістичного, а отже, природничого в своїй основі світогляду, здатні істотно допомогти вивченню взаємовідносин людини із землею. Оскільки спеціалістів в галузі географії в Україні було обмаль, інститут мав зосередитися на підготовці наукових кадрів через аспірантуру, а також займатися підготовкою викладачів і вчителів географії. Рудницькому уявлялися надзвичайно важливими завдання пропаганди географічних знань шляхом створення географічного журналу, видання серії популярних брошур, розвитку краєзнавства і туризму.

У складний час становлення інституту велику допомогу подавав йому нарком освіти М. Скрипник. Саме йому належала ідея створити при інституті Український географічний музей. Першим його експонатом стала старовинна карта Східної Європи, видана Г. Гасселем у 1614 році. Її передав в інститут заступник полпреда СРСР у Празі Н. Калюжний.

На початку 1929 року Рудницький був представлений до обрання академіком. В характеристиці, опублікованій в додатках до «Вістей ВУАН», говорилося про надзвичайну працездатність вченого, його перебування на рівні останніх досягнень європейської науки, організаційні здібності. 16 квітня його одностайно обрали дійсним членом ВУАН. Невдовзі Рудницький став керівником одразу трьох наукових закладів Академії на стику природничих і гуманітарних наук — Кафедри географії ВУАН, Комісії краєзнавства і Музею антропології та етнографії ім. Ф. Вовка. Почалася підготовча робота до створення Географічного товариства України.

Хоча зовні здавалося, що Рудницького нарешті оцінили в УРСР, насправді це було зовсім не так. Становлення ІГК відбувалося у надзвичайно скрутних умовах: довго не було приміщення, на фінансування інституту відпускалися мізерні кошти. Вчені, яких Рудницький запросив із Праги і Львова, висловлювали відверте незадоволення умовами роботи на Україні. У розпочату ними склоку виявилися втягнутими місцеві науковці й аспіранти. Справа дійшла до того, що Рудницький шість разів писав заяву про звільнення. Заяви не приймалися, а тим часом за спиною Рудницького явно збирався «компрокат».

Першим сигналом стало слухання на нараді в Наркоматі освіти доповіді завідуючого «Укрнауки» К. Коника «Про науково-дослідний інститут географії та картографії». У прийнятій на цю доповідь постанові від 25 січня 1930 року говорилося про те, що очолюваний Рудницьким відділ фізичної географії «не має достатнього зв'язку з черговими питаннями, що поставлені перед країною п'ятирічним планом». Інституту закидалися «невірні і неприпустимі» тенденції до звуження своїх завдань, недосить високий рівень «теоретичної

боротьби з буржуазними проявами з галузі економічної географії щодо України». Рудницький мав би сприйняти як сигнал і те, що в постанові гострій критиці була піддана складена ним ще два роки тому карта етнографічного розселення українського народу.

Навряд чи вчений звернув на цей сигнал належну увагу. Він весь був у роботі. В умовах обмалі кадрів довелося очолити ще й київське відділення інституту. Величезний обсяг праці чекав на Рудницького у зв'язку з прийняттям рішення про видання Української радянської енциклопедії. Географічний відділ УРЕ мав 11% всього матеріалу, який передбачалося у ній вмістити (близько 5 томів за обсягом і кількостю карт). У листі до сестри вчений писав: «Не знаю, чи не впаду під тягарем цієї праці. Але взятись за неї мушу, бо нема нікого, хто міг би мене зупинити. І треба так показати світові, що і «хохли» щось путнього потрафлять зробити!»¹³

Проте судилося «впасти» вченому не під тягарем праці, а під пресом несправедливих, безглузких звинувачень. 21 березня 1933 року його було арештовано нібито за причетність до «контрреволюційної, диверсійно-повстанської та шпигунської «Української військової організації». Ведучи справжнє «полювання» на галичан, що повернулися з еміграції, ДПУ ніяк не могло обминути людину, що стажувалася в Німеччині і була колись зв'язана із «Союзом визволення України». До того ж посада директора Інституту географії і картографії відкривала широкий простір для домислів на «шпигунську» тему. Рудницького звинувачували у виготовленні етнографічних карт та інших матеріалів за завданням берлінського товариства «Osteuropa».

Під жахливим психологічним тиском слідства немолодий, хворий вчений спочатку не витримав і визнав свою належність до міфічної «УВО». Проте крок за кроком він руйнував підвалини слідства, доводячи, що ніякої потреби у радянських картах української території у Німеччині просто не могло бути, оскільки аерофотозйомки, здійснені під час німецької окупації України у 1918 році, дали можливість створити такі докладні військово-топографічні карти, яких не було на той час в Україні. В такий же спосіб були відведені Рудницьким і інші звинувачення слідчих.

Втім, до пояснень академіка вже ніхто не прислухався. 23 вересня 1933 року йому було оголошено вирок судової трійки: п'ять років позбавлення волі. Це означало — спочатку Свирлаг ОДПУ в Лодейному Полі, а потім — Соловки. А в Україні дедалі ширилася кампанія цькування «викритого активного контрреволюціонера і українського буржуазного націоналіста», який, мовляв,

¹³ Цит. за: *Розсоха А.* «Як далеко гомонить наша мова і пісня... так далеко сягає Україна». — С. 93.

пропагує погляди українського фашизму. 4 січня 1934 року президія ВУАН виключила його з числа дійсних членів Академії.

В'язні Соловків, яких лиха доля звела із Степаном Рудницьким, були вражені силою духу і працездатністю вченого, який і в таборі не полишав занять улюбленою справою. За свідченнями Б. Горбачевського, він годинами міг розповідати про проблеми антропології та демографії українських земель¹⁴. Ще перебуваючи під слідством, Степан Львович почав писати зразу дві праці — «Геоніомія» та «Ендогенна динаміка земної кори». Хоч це були спеціальні роботи, що не мали ніякого відношення до політики, після «перегляду у НКВС автор одержав лише частину другого рукопису. У листах до керівництва ГУЛАГу Рудницький наполегливо ставив питання про їх повернення або пересилку синові у Воронеж. «Ніяк не можу змиритися із перспективою, що останні мої праці мають загинути», — писав він.

Власна доля хвилювала вченого менше, щоправда у 1935 році він наважився просити ЦВК СРСР про дострокове звільнення. Відповідь була негативною, бо УДБ НКВС України продовжувало вважати Рудницького «соціально небезпечним елементом».

Переддень двадцятиріччя Жовтня був трагічним для великої групи інтелігенції, що відбувала свій строк на Соловках. Хвиля санкціонованих владою розправ над «українськими буржуазними націоналістами, що не роззброїлися», нашвидку оформлялася рішенням особливої трійки Управління НКВС по Ленінградській області. Серед десятків винесених нею смертельних вироків був і присуд Степану Рудницькому.

Зрозуміло, що не все, написане Рудницьким, однозначно приймається сьогоднішнім читачем. Взагалі невдячною справою є «підганяти» думки і висновки патріархів національної ідеї під нинішні уявлення про неї. Але незаперечним є те, що праці Степана Рудницького істотно просунули вперед не тільки географію і геологію, але й етнополітологію. І якби політики вчасно прислухалися до його застережень, можливо, світ уник би хоч деяких руйнівних катаклізмів, які йому довелося пережити у 40-х і наступних роках. Оскільки ж цього не було зроблено, то принаймні тепер Україна має, говорячи словами одного з сподвижників Рудницького В. Геріновича, частіше згадувати «велетенську працю того, хто серед світової завірюхи мостив їй імені дорогу».

НАГОРНАЯ Л. Судьба ученого: надежды и разочарования Степана Рудницького. В статье освещаются историко-политические взгляды Степана Львовича Рудницького — украинского географа, картографа, этнографа, публициста, академика ВУАН. Основное внимание уделено

¹⁴ Горбачевський Б. Листи з Соловків. — К., 1992. — С. 37.

размышлениям ученого про роль и место национальной идеи в жизни Украины и пути преодоления трагического разъединения двух ее частей.

Ключевые слова: Степан Рудницкий, география Украины, национальная идея, национализм, украинская государственность.

NAGORNA L. **The Fate of the Scientist: Hopes and Disappointments of Stepan Rudnytsky.** The author lightens the historical and political views of Stepan Rudnytsky — Ukrainian geographer, cartographer, ethnographer, publicist and academician of All-Ukrainian Academy of Sciences. The main attention is paid to Rudnytsky's views on the place and role of the national idea in the life of Ukraine and ways of overcoming the tragedy of division into two parts.

Key words: Stepan Rudnytsky, Ukrainian geography, national idea, nationalism, Ukrainian statehood.

References

- Horbachevs'kyj, B. (1992). *Lysty z Solovkiv*. Kyiv: Molod' [in Ukrainian].
- Hrushevs'kyj, M. (1926). *Avtobiohrafii*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Rudnyts'kyj, S. (1994). *Chomu my khochemo samostijnoi Ukrainy?* L'viv: Svit [in Ukrainian].
- Rozsokha A. (1993). «Yak daleko homonyt' nasha mova i pisnia... tak daleko siahaie Ukraina». *Visnyk Akademii Nauk Ukrainy*, 2. [in Ukrainian].
- Rubl'ov, O. S. (1991). Fundator ukrains'koi heohrafichnoi nauky (S.L. Rudnyts'kyj) In *Represovane kraieznavstvo (20–30-i roky)* (pp. 121–129). Kyiv: Ridnyj kraj [in Ukrainian].
- Rudnyts'kyj S. (1917). *Ukraina — nash ridnyj kraj*. L'viv [in Ukrainian].
- Rudnyts'kyj S. (1923). *Ukrains'ka sprava zi stanovyscha politychnoi heohrafii*. Berlin. [in Ukrainian].
- Rudnyts'kyj S. (1923). *Do osnov ukrains'koho natsionalizmu*. Viden'–Praha. [in Ukrainian].
- Rudnyts'kyj S. (1926). *Osnovy zemleznannia Ukrainy. Knyha II. Antropoheohrafii Ukrainy*. Uzhhorod [in Ukrainian].
- Shabliij O. (1993). *Akademik Stepan Rudnyts'kyj — fundator ukrains'koi heohrafii*. L'viv–Miunkhen. [in Ukrainian].